

UNITATEA LITURGICĂ – PREMISĂ A UNITĂȚII NAȚIONALE

Pr. prof. univ. dr. habil. Dumitru A. VANCA

Universitatea „1 Decembrie 1918”, Alba Iulia, Romania

vancadum@yahoo.com

Abstract: Liturgical Unity - A Premise of National Unity

Preceding with almost two centuries the State and political unity of Romanians, linguistic unity, mainly due to liturgical texts, contributed to the consolidation of national identity. The translation of liturgical texts into Romanian was hierarchical and progressive in the sense that it was initiated from the bottom up, beginning with the most needed: homilies, biblical texts and the Divine Liturgy. The end of this translation and negation process was marked by the martyr Metropolitan Antim the Iberian, who set the ultimate model of the most important liturgical forms: the Liturgy and the Euchologion. Smart enough as to select the best Romanian translations existing at the time, Antim gifts the Romanians with a paradigmatic text for all future editions. We have also included in our study a relevant historic moment: Romanian and its supra-ethnic character, an approach supported by pastor and intellectual Stephan Ludwig Roth who, in the XIXth century, believed that Romanian had the best ingredients to become the language of all Transylvanian ethno-linguistic groups.

Keywords: Romanian language, liturgikon, liturgical language, national unity, liturgical patterns

Începuturile scrisului românesc

Procesul traducerii textelor bisericești în limba vorbită (vernaculară) a fost unul lung și anevoios¹. Dificultățile naturale, inerente oricărui început,

¹ A se vedea recentul volum Mircea PĂCURARIU (ed.), *Țiparul în Biserica Ortodoxă Română*, Sibiu, Edit. Andreiana, 2016. O bună evaluare a acestui proces, vezi la Ciprian STREZA, „The Translation of Liturgical texts into the Oral Language within the 17th century Transylvanian Liturgical Tradition. The Emergence of the Romanian Euchologion amid...”

au fost dublate de opoziția explicită a autorității bisericești față de acest demers². În ciuda acestei opoziții, la sfârșitul secolului al XVII-lea, printr-un proces venit de jos în sus, românii aveau traduse mai toate cărțile fundamentale ale liturghiei ortodoxe. Nu vom insista asupra cauzelor care au provocat această „revoluție” bisericească. Au făcut deja obiectul mai multor studii³ și, în esență, pot fi reduse la: a) nevoia naturală a membrilor Bisericii de a înțelege textul liturgic. Dacă putem presupune că elita Bisericii cunoștea slavona ori greaca, clerul inferior și credincioșii nu înțelegeau mai nimic din ce se auzea la sfintele slujbe; b) nevoia autorității bisericești de a impune ordine și disciplină în săvârșirea actelor de cult. Este cunoscut faptul că mai toți călătorii străini în Țările Române erau preocupați de grava necunoaștere a rânduielilor liturgice; c) influențele curentului protestant de traducere a textelor sacre și liturgice în limbile vernaculare. Luther și urmașii săi, ori chiar husiții, înaintea lor, au fost preocupați de transmiterea și înțelegerea textelor sacre de către poporul de rând. Răspândit cu repeziciune în toată Europa, curentul difuzându-se și Țările Române, pătrunzând prin partea de apus a Transilvaniei⁴.

Fenomenul traducerilor a fost unul ierarhic și progresiv, în sensul că a fost inițiat de jos în sus, dinafara autorității ecleziale, și începând

....Culturally and Confessionally Challenged Times”, în *Teologia*, No. 66 (1)/2016, p. 10-42 (ideile prezentate aici au fost reluate în IDEM, *Cult și Reformă liturgică în Biserica Ortodoxă a Transilvaniei în secolul al XVII-lea*, Revista Teologică 98 (2016), nr. 4, p. 73-97.

2 Două sunt motivele pentru care ierarhia bisericească din Țările Române refuza traducerile textelor liturgice: 1) Teama contaminării Ortodoxiei cu erori doctrinare pe care le puteau impune prin textul scris, teză susținută de mitropolitul Varlaam al Moldovei în *Răspuns împotriva catehismului calvinesc* (Iași, 1645); 2) Imaturitatea limbii române de a reflecta subțirile teologice; teză exprimată de mitropolitul Teodosie în predoslovla *Liturghierului său* (București, 1680).

3 Petre P. PANAITESCU, „Începuturile scrisului în limba română”, în *Studii și materiale de istorie medie*, IV (1960), p. 118-189; IDEM, *Începuturile și biruința scrisului în limba română*, Editura Academiei, București, 1965, p. 29-44; Paul BRUSANOWSKI, „Curentul bisericesc reformator din secolul XVII și începutul românizării cultului BOR”, *Tabor*, I(7), 2007, p. 41; Nicolae IORGA, *Istoria literaturii religioase a românilor până la 1688*, București, 1904, p. 19; Alexandru Rosetti, „Cele mai vechi traduceri de cărți religioase. Considerații asupra datării și localizării lor în lumina cercetărilor nouă”, în *Revista istorică română*, 16(1944), p. 1-14; Alexandru Rosetti, Petre P. Panaitescu, Florica Niculescu, Alexandru Piru, *Apariția scrisului în limba română*, p. 288-289. O ultimă evaluare vezi la C. STREZA, *Cult și Reformă...*, p. 77-78. Vezi și Dumitru A. VANCA, *Paradigme liturgice în sec. 17. Ioan Zoba din Vinț și evoluția liturghiei românești*, Alba Iulia, 2016.

4 Ana DUMITRAN, *Religie ortodoxă – Religie reformată. Ipostaze ale identității profesionale a românilor din Transilvania în secolele XVI-XVII*, Oradea, Edit. Ratio et Revelatio, D. Vanca, *Paradigme...*, p. 83-87.

cu textele de primă necesitate: lecturi, predici, rugăciuni din evlavia personală. Ulterior a fost revendicat, asumat și, ulterior, controlat de ierarhia bisericească. Dovezile istorice ne arată că primele traduse au fost textele biblice, ca nevoie practică de a satisface nevoile credincioșilor, iar ultimele cele liturgic-sacramentale. Privite însă dinspre ierarhia bisericească, mai întâi au fost asumate traducerea canoanelor, apoi textele omiletice și biblice, urmate de rubrici (tipic) și, în cele din urmă, textele euchologice: în special Liturghierul și Molitfenicul, Triodul, Penticostarul și Mineiul⁵.

Capătul acestui proces de traducere-contestare este considerat a fi tipărirea Liturghierului Mitropolitului martir Antim Ivireanul, deși la moartea sa nu toate cărțile de strană erau întoarse în grai românesc. Entuziast și vizionar, inteligent și diplomat, bun administrator și iscusit tipograf, Antim Ivireanul este personalitatea care, pentru noi românii marchează sfârșitul unei epoci și începutul alteia. Este cel care pecetluiește introducerea definitivă a textului liturgic românesc în cultul Bisericii și nașterea unei limbi literare unitare. Suficient de inteligent încât să selecteze în ediția sa cele mai bune traduceri românești de până atunci⁶, Antim reușește să dea poporului român un text emblematic pentru Biserica Ortodoxă Română și paradigmă pentru toate edițiile succesive.

Vom arăta în studiul nostru că majoritatea edițiilor Liturghierelor și Molitfenicilor editate în centrele tipografice importante au preluat integral ediția lui Antim, diferențele mărunte și nesemnificative ale textului întărind doar la convingerea textul său devenise între timp autoritativ în Biserica Românească. Astfel, limba română atinge prin Antim maturitatea necesară începerii unui proces de uniformizare și consolidare a limbii literare românești și la nașterea unei elite culturale în adevăratul sens al cuvântului. Procesul acesta, derulat pe tot parcursul secolului al XVI-II-lea este unul care poate fi urmărit în toate cele trei provincii românești,

5 Detalii vezi la Ciprian STREZA, *op.cit.*

6 În câteva din studiile noastre am arătat că, în tipărirea Molitfenicului său (o colecție în două volume a Liturghiilor și a Molitfenicului, Antim s-a folosit de textul Molitfenicului publicat de Ioan Zoba (Bălgrad, 1689) și de Mitrofan (Buzău, 1690). Pentru aceasta vezi: D. VANCA, *Paradigme...* și IDEM, „Antecedentele unității românilor. Aportul edițiilor liturgice ardelenene în formarea normelor limbii literare: Molitfenicul lui Ioan Zoba ca sursă a Molitfenicului lui Antim Ivireanul”, în *Centenarul unirii românilor și Europa de azi. Religie și geopolitică* (Referatele Simpozionului Internațional de Știință, Teologie și Artă: Alba Iulia, 14-15 mai, 2018), Cluj-Napoca, Edit. Edit. Presa Universitară Clujeană /Reintregirea, p. 353-370.

nu doar în Biserica Ortodoxă, ci și în cea greco-catolică, fapt care confirmă o dată în plus că limba liturgică a lui Antim este limba poporului român.

Limba de cult ca bază a formării și consolidării limbii române

În ce privește istoria limbii noastre, Ion Gheție consideră că specialiștii au avut de clarificat două aspecte importante pentru înțelegerea trecutului ei: 1. limba cărei zone geografice a prevalat a supra celorlalte și s-a impus ca normă literară? și 2. Când a avut loc acest fenomen din punct de vedere cronologic. La acestea două întrebări, în opinia noastră trebuie adăugat un al treilea aspect: 3. Limba liturgică este platforma socio-culturală unificatoare a limbii române iar Antim Ivireanu a oferit paradigma liturgică a acestei limbi.

Dacă prima chestiune a fost tranșată în favoarea dialectului muntenesc ca fundament al limbii române⁷, cea de-a doua a rămas oarecum nerezolvată și, probabil nu va fi niciodată tranșată definitiv. Greutatea aceasta vine din faptul că procesul a fost unul întins pe o perioadă mai lungă de timp. (Unele teorii susțin chiar că ipoteza unui moment *terminus* în procesul unificării nici nu poate fi luat în discuție, devreme ce limba unui popor este într-un continuu proces de transformare.)

Este cunoscut faptul că religia a jucat un important rol în evoluția culturală a oricărui neam. De la Epopeea lui Ghilgameș, la Cărțile egiptene ale morților, la Iliada și Odiseea și până la Biblia creștină toate aceste opere ale umanității sunt impregnate de rituri și credințe religioase. Ca și pentru alte popoare din sfera iudeo-creștină nașterea culturii este intim legată de Biserică și de Evanghelie. Biserica a fost prima instituție (și este și azi) ale cărei vase capilare se întind până adânc în structura administrativă a oricărui teritoriu. Într-o lume în care învățământul sistematizat era apanajul celor bogați, Biserica a devenit multă vreme școala celor săraci și a celor mulți. Și tot în Biserică am găsit primele arhive și primele muzee. Și la noi la români, primele *Abecedare* au fostă cărțile de strană, iar primele texte citite au fost tatăl Nostru, Crezul etc. Din acest motiv, arheologia normelor literare a săpat mai întâi în ograda Bisericii.

⁷ Ion Gheție, *Istoria limbii române literare*, București, Edit. Științifică și Enciclopedică, 1978, p.12.

Este inutil să mai demonstrăm un lucru pe care-l recunoaște oricine: cultul creștin definește elementele constitutive ale culturii europene, osatura civilizației moderne. Mai tot ce admirăm în trecutul nostru apropiat, artele majore și minore, literatura, morala, legislația, filozofia toate poartă amprenta Evangheliei. Pentru multe veacuri Biserica a fost Agora și Universitate, a fost Parlament, media și autoritatea publică cu cel mai mare impact în societate. Risipite de la înălțimea amvoanelor, semințele Evangheliei au format culturi și curente și au modelat conștiințe.

Din acest motiv primele ipoteze privind originea unificării limbii literare românești au fost fixate, după modelul altor popoare, în evenimentul traducerii Bibliei. Se credea că ceea ce a însemnat pentru germani traducerea lui Luther, trebuie să fi însemnat și pentru români. Căutând sursele acestui proces nu în ipoteze, ci în textul însuși al Bibliei, Ion Gheție contrazice această ipoteză⁸, susținută de N. Iorga, G. Călinescu și alții, arătând că textul de la 1688 este impregnat cu moldovenisme și, ca atare, textul acesta nu poate fi considerat „un instrument decisiv care ar fi impus acest grai ca bază a limbii române literare”⁹.

Încheind acest capitol, I. Gheție caută „oul creației” în textul liturgic. Și nu s-a înșelat deloc. Deși esențial și central vieții Bisericii, textul biblic nu are o pondere semnificativă în întinderea textului liturgic (nu discutăm aici caracterul biblic al limbajului liturgic). În schimb, șirul ecteniilor ori a rugăciunilor rostite în auzul poporului – multe făcând trimitere la viața reală, la obiceiuri și ocupații economice, la virtuți și păcate întâlnite în viața cotidiană –, pot contribui la o mai rapidă și eficientă omogenizare a normelor literare. Deși în formularea ipotezei sale Gheție nu a luat în considerare colecțiile omiletice, care trebuie să fi contribuit semnificativ la clarificarea acestui episod din istoria limbii române¹⁰, fără a fi absolut nouă, ipoteza sa este cea mai bine argumentată și structurată, fapt pentru care și noi ne raliem acesteia.

8 Ion GHEȚIE, „Biblia de la București și procesul de unificare a limbii române literare”, în rev. *Studii de limbă literară și filologie*, Nr. 2/1972, p.53-66.

9 I. GHEȚIE, „Secolul al XVIII-lea și unificarea limbii române literare”, în *Contribuții la studiul limbii române literare, secolul al XVIII-lea (1688-1780)*, ed: Ion Gheție și Gheorghe Chivu, Cluj Napoca, Edit. Clusium, 200, p. 95.

10 Fără să intrăm în detaliile acestei probleme care merită studiată mult mai temeinic, trebuie să menționăm că un caracter esențial în procesul unificării și omogenizării normelor literare trebuie să-l fi avut și textul omiletic....

Teza privind limba liturgică drept fundament al unificării limbii române literare a fost formulată încă în 1863 de Ion Heliade Rădulescu¹¹. Într-o scrisoare adresată lui Costache Negruzzi, acesta afirma: „să urmăim limbii celei bisericești și pe tipii ei (n.n., tiparele ei) să facem limba filozofului, matematicianului, politicianului”. În Ardeal, același lucru îl gândea și Barițiu:

*„Voi să scriu cum și vorbesc, dar nu după dialectul unde m-am născut, nici după cel de la București, nici în cel de la Iași, ci singur în acela care place mai mult urechilor mele, care însă foarte mult se apropie de limba cărților bisericești.”*¹²

Comparând diverse ediții de texte bisericești (Liturghier, Evangheliar, Apostol, Ceaslov etc.), Ion Gheție a demonstrat că unificarea normelor limbii române literare s-a petrecut pe la jumătatea a secolului al XVIII-lea. Evident, împrumutului formal – adoptarea acelorași formulare liturgice, i-a urmat și cel practic – impunerea acelorași norme literare. Studiul lui Ion Gheție este completat „per a contrario” de Florentina Zgraon. Aceasta s-a aplecat asupra literaturii non-religioase din sec. al XVIII-lea demonstrând că, pe măsură ce se depărtează de ambientul și tematica religioasă, normele literare nu mai sunt la fel de uniforme și omogene:

„Efectele procesului de unificare a limbii literare la jumătatea secolului al XVIII-lea, pe care le întâlnim în producțiile literare încăi drate în aceste trei secțiuni (n.n.: tipăritură religioasă de lectură, tipărituri laice și manuscrise), ne apar gradate în ordine crescândă: în tipăriurile religioase de lectură norma literară muntenească este

....Ne gândim aici în special la cartea de predici a lui Varlaam (*Carte românească de învățătură*, Iași 1643) și cea a lui Atanasie Anghel (*Kiriakodromionul*, Alba Iulia 1699) poate cele mai răspândite și cele mai bine păstrate cărți în toate Principatele Române și care trebuie să fi avut un impact deosebit asupra limbii, devreme ce prea puțin instruiții preoți de țară preferau lectura Cazaniei, decât elaborarea unei predici duminicale. În acest context semnalăm două cercetări importante în omiletica românească: Ana DUMITRAN, *Poarta ceriului*, Alba Iulia, Ed. Altip, 2007 (o analiză din perspectivă istorică a predicii funebre din Transilvania) și Dan Zamfirescu, *Carte românească de învățătură*, 2 vol., București, Edit. Roza vânturilor, 2011-2013. Este însă evident că unul dintre cele mai importante volume de predici, cu o largă circulație în spațiul românesc, și cu o mulțime de ediții – *Kiriakodromionul de la Alba Iulia*, așteaptă încă o cercetare profesionistă, cum așteptată se la să o posibilă *Istorie a omileticii românești*, fundamentată pe ultimele studii și cercetări.

11 Apud Ion GHEȚIE, „Ion Heliade Rădulescu și unificarea limbii române literare”, în rev. *Limba Română*, nr.20 (2)/1972, p. 93.

12 Vezi la Vasile NETEA, „Ideile despre limbă ale lui George Barițiu, până la 1840”, în rev. *Limba Română*, 6 (1957), nr.5, p. 56, apud I. GEȚIE, „Secolul al XVIII-lea și unificarea ...”, p. 95

generală, în cazul unor fenomene fonetice și morfologice, și evident majoritară în cazul altora; *în tipăriturile laice* norma numai este generală și uniformă, raportul între reprezentările literare și cele dialectale variind de la un fenomen la altul și de la un text la altul, în aceeași zonă dialectală; în cazul manuscriselor ne apare într-o mai clară faptul că prioritar devine textul însuși, fiecare cu specificul său, și nicidecum încadrarea într-o categorie sau alta.”¹³

Drept urmare, textul liturgic a oferit cea mai utilă și eficientă platformă de unificare a normelor limbii literare românești, forța sa fiind mai mare chiar și față de alte texte religioase.

Când procesul traducerilor și al tiparului a intrat însă sub autoritatea bisericească, preocupată atât de norme tipiconale cât și de o limbă unanim receptată, fenomenul uniformizării limbii s-a accelerat și intensificat intrând în „linie dreaptă”. Care au fost însă textele care au oferit această platformă unificatoare? Evident textul cel mai răspândit, cel mai reprodus și cel mai auzit de întreaga suflare a satului: Liturgia.

Textul Liturghierului lui Antim și edițiile românești succesive

Într-un studiu anterior¹⁴ am demonstrat nu numai faptul că Antim Ivioreanul a cunoscut cărțile liturgice anterioare, în special *Molitfelnicul*¹⁵ și *Rânduiala diaconstvelor*¹⁶ publicate la Alba Iulia, ci și faptul că le-a folosit masiv, preluând formule, rugăciuni și chiar ample rânduieli. Studii și analize aprofundate pot demonstra cu mare ușurință caracterul sintetic al Liturghierului și Molitfelnicului lui Antim, de aceea sintagma „am urmat Molitfelnicului lui N. Glykis” trebuie luată în considerare cu anumite rezerve. Datorită acestui aspect de „sinteză liturgică românească” imprimat

13 Florentina ZGRAON, „Normele limbii române literare la jumătatea secolului al XVIII-lea (tipărituri religioase de lectură, tipărituri laice, manuscrise)”, în *Contribuții la studiul limbii române literare*, Cluj Napoca, Edit. Clusium, 2000, p. 152. [p.112-152].

14 Dumitru A. VANCA, „Antecedentele unității românilor. Aportul edițiilor liturgice ardeleni în formarea normelor limbii literare: Molitfelnicul lui Ioan Zoba ca sursă a Molitfelnicului lui Antim Ivioreanul”, în *Centenarul unirii românilor și Europa de azi. Religie și geopolitică* (Referatele Simpozionului Internațional de Știință, Teologie și Artă: Alba Iulia, 14-15 mai, 2018), Cluj-Napoca, Edit. Edit. Presa Universitară Clujeană /Reîntregirea, p. 353-370.

15 Ana DUMITRAN, Alin-Mihai GHERMAN, Dumitru A. VANCA, *Molitavnica*, Bălgrad, 1689, Alba Iulia, Editura Reîntregirea, 2009.

16 Dumitru A. VANCA, *Rânduiala diaconstvelor. Liturgia românilor ardeleni în sec. XVII*, Edit. Reîntregirea, 2009.

de Antim Ivireanul celor două cărți¹⁷, caracterul unificator al limbii române trebuie căutat tot aici.

În demersul nostru de a sublinia acest efect imprimat de Antim liturghiei românești am comparat majoritatea edițiilor românești apărute în secolul al XVIII-lea în Țările Române, încercând să identifică relația textului lui Antim cu toate edițiile succesive publicării Molitfelnicului (cu Liturghierul) de la Râmnic din anul 1706.

În Muntenia apar după 1706 (prima ediție antoniană a Molitfelnicului și Liturghierului) cele mai multe ediții; toate tributare edițiilor lui Antim. Luând în considerare doar edițiile recunoscute de toți specialiștii, situația edițiilor muntenești stă astfel: București, 1713, 1728, 1729, 1741, 1742, 1746, 1747, 1759, 1780, 1787, 1796, 1797; Râmnic, 1733, 1747, 1759, 1767, 1787, 1796, Buzău, 1702, 1768, 1778. Frenesia cu care s-a tipărit în Țara Românească nu poate fi explicată decât de nevoia de carte bisericească în celelalte provincii (vezi infra). Într-adevăr, secolul al XVIII-lea se remarcă prin dispariția autorității Bisericii Ortodoxe în Transilvania și încetarea producției tipografice la Bălgrad după 1702. Până la reorganizarea Mitropoliei și tipografiei la Blaj golul a fost umplut de colportorii de carte care veneau dinspre Râmnic și București. Florian Dudaș a arătat că acești oameni, în aparență simpli comercianți, în condiții de dificultate și restricții vamale au reușit să împânzească Transilvania cu un număr impresionant de Liturghiere, Molitfelnice, Cazanii etc.¹⁸

Un studiu atent, realizat de Ion Gheșiei arată fără echivoc că toate edițiile muntenești până la jumătatea secolului sunt reeditări, cu mici adaosuri, ale textului lui Antim de la 1706. În partea a doua a sec. al XVIII-lea, deși textul lui Antim rămâne (cu mici diortosiri) încep să fie adăugate povețe despre uscare agnețului ori despre felul slujirii Sfintei Liturghii. Aceste două adevăruri – cartea liturgică colportată la nord de Carpați și autoritatea incontestabilă a textului lui Antim – ne relevă faptul că paradigma liturgică a textului lui Antim a devenit normativă și în Transilvania.

17 În spațiul românesc *Marele Molitfelnic* a fost „rupt în două”, oferind clerului o mai mare manevrabilitate.

18 Spre exemplu, Florian Dudaș, contabilizând însemnări și note de pe cărți bisericești, numără în bibliotecile din Transilvania peste 2000 de cărți liturgice aduse din Muntenia (Florian DUDAȘ, *Memoria vechilor cărți românești*, Edit. Episcopiei Ortodoxe Române a Ordiei, Oradea, 1990).

Comparând câteva dintre edițiile secolului al XVIII-lea constatăm cu mare lejeritate sursa antimiană a acestora. Uneori asemănarea între ediția lui Antim și cele muntenești succesive este atât de mare încât nu numai numărul rândurilor, dar uneori chiar și dispunerea în pagină urmează modelul antimian.

Deși Moldova are mult mai puține ediții în secolul al XVIII-lea decât Muntenia, fenomenul adoptării textului antimian este incontestabil. Până la sfârșitul secolului al XVIII-lea în Moldova au apărut cinci Liturghiere, două slavo-române (Iași, 1715 și Rădăuți, 1745) și trei ediții românești la Iași (1747, 1759 și 1794¹⁹). Lăsând la o parte pe primele două, care au doar rubricile tipărite în limba română, ne vom opri la cele trei ediții românești.

Atât ediția din 1759 cât și cea din 1794 reproduc, cu diortosiri minore ediția din 1747, arareori putând fi identificate diferențe notabile

În Transilvania, rămasă fără o ierarhie superioară și trecută într-o semi clandestinitate, Biserica Ortodoxă nu va mai conta în ceea ce privește producția de carte bisericească decât după reinstaurarea ierarhiei, inițial episcopal (1761) și ulterior mitropolitan la Sibiu (1864). Nici Biserica greco-catolică nu a fost într-o situație mai bună. După dărâmarea sediului Mitropoliei din Alba Iulia (pentru construirea cetății bastionare) și reorganizarea centrului mitropolitan la Blaj au trecut câțiva ani buni până când tipografia românească – aflată acum în mâna uniților – va mai produce carte de cult.

În secolul al XVIII-lea s-au tipărit la Blaj două ediții ale Liturghierului (1756, 1775), pentru clerul uniților, și una la Sibiu (1798) pentru neuniți. Pentru demersul nostru, de o mare importanță sunt cele două ediții de Blaj. Căci, până la ediția din 1756 uniții au folosit cu certitudine exemplarele pe care le aveau dinainte de Unire²⁰ ori noile ediții de Râmnic și București, pătrunse prin intermediari și comercianții călători. Când Biserica Ortodoxă se organizează și are puterea financiară

19 Datorită mențiunii din pagina de gardă „acum a doua oară s-au tipărit” s-a crezut că aceasta a fost o a doua ediție a Mitrop. Iacob Stamati (v. la Lucian PETROAIA, *Liturghierul, tezaur de cultură și spiritualitate ortodoxă. Studiu asupra edițiilor în limba română*, (teză de doctorat), Editura Arhiepiscopiei Dunării de Jos, Galați, 2014).

20 Faptul acesta nu ar trebui să ne mire. Însemnările de pe vechile cărți ne arată că acestea erau plătite cu bani grei, erau păstrate zălog pentru diverse împrumuturi, provocau procese ori rivalități și erau lăsate ca moștenire din generație în generație.

de a tipării o ediție proprie, limba liturgică și limba literară trebuie să fi fost deja demult formate.

Textele pe care le-au preluat uniții au fost ortodoxe și respectau cu o mândră acrivie „vechile tipare”. Astfel, în *Cuvântul către cititoriu* din ediția de la 1775, Gherman ieromonahul, însărcinat cu diortosirea textului declara:

„Am vrut să știi aciasta, iubitoriule de Hristos cetitoriu, cum că întipăritul aceștii Liturghii, întâlmăcirea și așezarea cuvintelor, am urmat drept izvodului celui mai vechiu, nimic schimbând, fără numai, pentru mai marea îndreptare a preoților, am adaos învățătura pentru uscarea și ținerea Agnețului peste tot anul. Deci, orice smin-teală în slove, sau doară și în cuvinte s-ar întâmpla să afli, în dior-thosirea aceșteaia, nu mă judeca, nici mă vinovăți, ci îndreptează cu duhul blândețelor, că precum dintr-alții am înțales și am priceput, așa acum însumi văză, fără de puțința a fi a nu trece cu vederea, desimea și neosăbirea unelor slove.”²¹

În expresia „am urmat izvodului celui vechi” nu se poate subînțelege decât vechile ediții, iar înaintea acesteia nu mai fusese tipărit la Blaj decât ediția din 1756. Dacă sub aspect estetic și calitatea hârtiei și a tiparului ediția din 1775 este superioară celei din 1756, sub aspectul conținutului a doua ediție de Blaj este o preluare integrală, cuvânt cu cuvânt a celei dintâi. Comparând textul edițiilor de Blaj cu edițiile anterioare de Râm-nic și București, se constată fără mare efort că Blajul a preluat cu o mare probabilitate textul ediției de București din anul 1747.

Un episod istoric: limba română fundament al unității naționale și premisă a comunicării interetnice

După cum se poate vedea, începând de pe la jumătatea secolului al XVIII-lea limba română nu doar că atinsese o anume maturitate, dar dobândise acel caracter unificator care depășea limitele unui simplu instrument de comunicare liturgică. Ba unii intelectuali transilvăneni o vedeau cam unicul instrument capabil să de o fărâmă de unitate unui teritoriu în care conviețuiau mai multe etnii.

21 Apud L. Petroaia, *Liturghierul ...*, p. 86.

Astfel, intervenind în disputa publică din prima jumătate a secolului al XIX-lea, privind înlocuirea limbii latine cu limba maghiară (manevră menită să ducă la întărirea elementului unguresc în administrație)²², pastorul luteran Ștefan Ludwig Roth²³, publică lucrarea „Războiul limbilor” în care afirmă că singura limbă ce poate revendica caracterul unificator între etniile Transilvaniei nu poate fi decât limba română:

„Caracterul romanic al limbii române poate fi un liant între poporul român, majoritar în Ardeal, și celelalte neamuri trăitoare pe aceste meleaguri. Însușirea limbii române nu stă numai în marele număr de cuvinte latinești pe care acest popor [...] le-a adoptat odată cu contopirea sa cu coloniștii romani și care nouă, transilvănenilor, ne sunt prea cunoscute datorită educației noastre în spirit latin de până acum, ci și prin faptul că viața însăși ne pune zilnic în contact cu acest popor numeros.[...] A declara o limbă drept oficială a țării nu e nevoie, căci noi avem deja o limbă a țării. Nu este limba germană, dar nici cea maghiară, ci este limba valahă. Oricât ne-am suci și ne-am învărti noi, națiunile reprezentate în Dietă, nu putem schimba nimic. Asta este realitatea. [...]

De îndată ce se întâlnesc doi cetățeni de naționalități diferite și nici unul nu cunoaște limba celuilalt, limba valahă le slujește ca tâlmaci. Când faci o călătorie, când te duci la iarmaroc, limba valahă o cunoaște oricine. Înainte de a face încercarea dacă cineva știe germană sau celălalt maghiară, conversația începe în valahă. Cu valahul oricum nu poți altfel căci de obicei el nu vorbește decât în graiul lui. E explicabil: ca să înveți limba maghiară sau cea germană ai nevoie de cursuri școlare; limba valahă o înveți singur, pe stradă, în contactul zilnic cu oamenii. Ușurința învățatului ei nu stă doar în marele număr de cuvinte latinești, pe care acest popor le-a adoptat odată cu contopirea sa cu coloniștii romani și care nouă, transilvănenilor, ne sunt prea cunoscute, datorită educației noastre în spirit latin de până acum, ci și prin faptul că viața însăși ne pune zilnic în contact cu acest popor numeros, care formează aproape jumătate din totalul populației. Azi se prinde de tine un cuvânt, mâine altul

22 În ciuda opoziției sașilor, Dieta Transilvaniei a legiferat în anul 1842 limba maghiară ca limbă oficială de stat.

23 http://enciclopediaromaniei.ro/wiki/Stephan_Ludwig_Roth (accesat.18.10.2018) Detalii despre rolul și activitatea lui Ștefan Ludwig Roth vezi la Dumitru BULEI, „Ștefan Ludwig Roth simbol al istoriei săsești din veacul al XIX-lea”, în Țara Bărsei, Nr. 11/12/2012-2013, p.306-311.

și după o vreme observi că poți vorbi românește, fără ca de fapt să fi învățat. Chiar dacă cuiva nu i-ar fi fost atât de ușor învățatul ei, se recomandă să o facă din mii și felurite motive. Vrei să discuți cu un valah, trebuie să folosești limba lui, dacă nu vrei să te alegi cu un: «Nu știi! ridicat din umeri»²⁴

Deși în poziția pastorului luteran putem bănuși interesul frânării avântului națiunii maghiare față de propria etnie, nu putem să nu recunoaștem că argumentul său rămâne perfect valabil.

Concluziile pe care le tragem sunt simple:

1. Limba română are la bază limba textelor liturgice care au circulat în toate cele trei mari provincii românești;
2. Limba liturgică românească are la bază edițiile *Liturghierului și Molitfelnicului* produse de Antim Ivireanul, fie pe când era episcop la Râmnic (1706), fie pe când era Mitropolit al (Târgoviște, 1713);
3. Prin caracterul său latin, dar mai ales prin numărul mare al vorbitorilor, unii oameni de cultură au considerat limba română cel mai bun instrument lingvistic în Transilvania;
4. Românii ajunseseră nu doar la conștiința unei limbi comune, latine, ci și la conștiința unei națiuni și a unei istorii, de aceea zice Ștefan L. Roth, ei cer să fie numiți români: „... au cerut ca de acum înainte și pentru totdeauna să nu fie numiți altfel decât Români, căci numai această denumire arată cu adevărat și pe bună dreptate originea, graiul și istoria lor.”²⁵

24 Ștefan Ludwig ROTH, *Der Sprachen Kampf in Siebenbürgen* (=Războiul limbilor în Transilvania), Sibiu, 1842, Apud *Ibidem*.

25 *Ibidem*.

Referințe

- ✦ BRUSANOWSKI, Paul, „Curentul bisericesc reformativ din secolul XVII și începutul românizării cultului BOR”, în *Tabor*, Nr. I(7), 2007, p. 40-50.
- ✦ BULEI, Dumitra, „Ștefan Ludwig Roth simbol al istoriei săsești din veacul al XIX-lea”, în *Țara Bârsei*, Nr. 11/12/2012-2013, p. 306-311.
- ✦ DUDAȘ, Florian, *Memoria vechilor cărți românești*, Edit. Episcopiei Ortodoxe Române a Ordiei, Oradea, 1990.
- ✦ DUMITRAN, Ana, Alin-Mihai GHERMAN, Dumitru A. VANCA, *Molităvnic, Bălgrad, 1689*, Alba Iulia, Editura Reîntregirea, 2009.
- ✦ DUMITRAN, Ana, *Poarta ceriului*, Alba Iulia, Ed. Altip, 2007
- ✦ DUMITRAN, Ana, *Religie ortodoxă – Religie reformată. Ipostaze ale identității profesionale a românilor din Transilvania în secolele XVI-XVII*, Oradea, Edit. Ratio et Revelatio, 2015.
- ✦ Dumitru A. VANCA, „Antecedentele unității românilor. Aportul edițiilor liturgice ardelene în formarea normelor limbii literare: Molitfelnicul lui Ioan Zoba ca sursă a Molitfelnicul lui Antim Ivireanul”, în *Centenarul unirii românilor și Europa de azi. Religie și geopolitică* (Referatele Simpozionului Internațional de Știință, Teologie și Artă: Alba Iulia, 14-15 mai, 2018), Cluj-Napoca, Edit. Edit. Presa Universitară Clujeană /Reîntregirea, p. 353-370.
- ✦ Dumitru A. VANCA, *Paradigme liturgice în sec. 17. Ioan Zoba din Vinț și evoluția liturghiei românești*, Alba Iulia, 2016.
- ✦ GHEȚIE, Ion, „Biblia de la București și procesul de unificare a limbii române literare”, în rev. *Studii de limbă literară și filologie*, Nr. 2/1972, p. 53-66.
- ✦ GHEȚIE, Ion, „Ion Heliade Rădulescu și unificarea limbii române literare”, în rev. *Limba Română*, nr.20 (2)/1972.
- ✦ GHEȚIE, Ion, „Secolul al XVIII-lea și unificarea limbii române literare”, în *Contribuții la studiul limbii române literare, secolul al XVIII-lea (1688-1780)*, ed.: Ion Gheție și Gheorghie Chivu, Cluj Napoca, Edit. Clusium, 2000.
- ✦ GHEȚIE, Ion, *Istoria limbii române literare*, București, Edit. Științifică și Enciclopedică, 1978.
- ✦ IORGA, Nicolae, *Istoria literaturii religioase a românilor până la 1688*, București, 1904, p. 19.
- ✦ NETEA, Vasile, „Ideile despre limbă ale lui George Barițiu, până la 1840”, în rev. *Limba Română*, 6 (1957), nr.5, p. 56;

- ✦ PANAITESCU, Petre P., „Începuturile scrisului în limba română”, în *Studii și materiale de istorie medie*, IV (1960), p. 118-189.
- ✦ PĂCURARIU, Mircea, (ed.), *Tiparul în Biserica Ortodoxă Română*, Sibiu, Edit. Andreiana, 2016.
- ✦ PETROAIA, Lucian, *Liturghierul, tezaur de cultură și spiritualitate ortodoxă. Studiu asupra edițiilor în limba română*, (teză de doctorat), Editura Arhiepiscopiei Dunării de Jos, Galați, 2014.
- ✦ ROSETTI, Alexandru, „Cele mai vechi traduceri de cărți religioase. Considerații asupra datării și localizării lor în lumina cercetărilor nouă”, în *Revista istorică română*, 16(1944), p. 1-14.
- ✦ STREZA, Ciprian, „The Translation of Liturgical texts into the Oral Language within the 17th century Transylvanian Liturgical Tradition. The Emergence of the Romanian Euchologion amid Culturally and Confessionally Challenged Times”, în *Teologia*, No. 66 (1)/2016, p. 10-42.
- ✦ STREZA, Ciprian, *Cult și Reformă liturgică în Biserica Ortodoxă a Transilvaniei în secolul al XVII-lea*, *Revista Teologică* 98 (2016), nr. 4, p. 73-97.
- ✦ VANCA, Dumitru A., *Rânduiala diaconstvelor. Liturghia românilor ardeleni în sec. XVII*, Edit. Reîntregirea, 2009.
- ✦ ZAMFIRESCU, Dan, *Carte românească de învățătură*, 2 vol., București, Edit. Roza vânturilor, 2011-2013.
- ✦ ZGRAON, Florentina, „Normele limbii române literare la jumătatea secolului al XVIII-lea (tipărituri religioase de lectură, tipărituri laice, manuscrise)”, în *Contribuții la studiul limbii române literare*, Cluj Napoca, Edit. Clusium, 2000, p.112-152.